

Розмежування українського суспільства в процесі демократизації

Олена Кіндратець,
кандидат філософських наук,
професор кафедри менеджменту організацій
Запорізької державної інженерної академії

Процес переходу до демократії у всі часи був складним і тривалим. Це обумовлюється, крім багатьох інших причин, ще й тим, що політична еліта не завжди усвідомлює, що демократія багатоліка. Так, існує демократія помірна, крайня, консолідована і неконсолідована, консенсусна і ідентитарна (тоталітарна), со-суспільна і т. д. Одні форми демократії сприяють збереженню стабільності, інші, навпаки, призводять до загострення конфліктів. В нашій країні, наприклад, демократизація супроводжується не тільки загостренням політичних конфліктів всередині еліти, але й в усьому суспільстві, що є серйозною перешкодою для сталого розвитку.

Брак єдності українського суспільства сьогодні є проблемою, яка конче потребує вирішення. Причини роз'єднаності: різна ідентифікація громадян України; цивілізаційні відмінності; вплив інших країн; розкол політичної еліти; певною мірою – розкол суспільства, що виявився під час президентських виборів. (Його, до речі, спровокували певні політтехнології, відтак його можна назвати „процедурним”).

В Україні спроба передати владу одним лідером іншому за російським зразком задля збереження її в руках політичної групи, до якої ці лідери належать, як вважає російський політолог В. Пастухов, була серйозною помилкою. Адже для успішного використання цієї моделі потрібні були певні умови. Перша: готовність першої особи комусь віддати владу. Друга умова використання російської схеми – наявність єдиної групи, в руках якої влада мала залишитись. Навіть в Росії, на думку того ж В. Пастухова, цієї умови було дотримано лише частково. В Україні ж її взагалі не існувало. Ні економічна, ні політична владні групи не були сконсолідовані [1]. Але така „недосконала” модель, така технологія могла бути застосована й зумисне. Адже розкол можна використати як для

збереження влади, так і для її послаблення – на користь іншим державам.

На думку В. Кафарського, геополітичні інтереси Заходу і Росії в Україні заклали передумови для розколу нації. Це питання стало особливо актуальними під час президентських виборів 2004 року: країни, які виступають гарантами безпеки України (США і Росія), прямо чи опосередковано використовували свої важелі впливу для досягнення власних геостратегічних цілей, внаслідок чого в Україні й виникли „лінії поділу” [2]. Якими б не були причини розколу суспільства, він є серйозною загрозою політичній стабільності і сталому розвитку, оскільки обумовлює формування крайнього плюралізму.

Існують різні думки і щодо особливостей політичного плюралізму в Україні. Так, В. Гельман вважає, що в пострадянський період Україна була країною „безформного плюралізму” (поняття „домінуюча влада” і „безформний плюралізм” вперше використав Т. Карозерс).

Значна фрагментація політичних акторів в Україні була викликана як структурними розколами політичного простору, так і обставинами трансформаційного процесу. В. Гельман відзначає, що слід мати на увазі розмежування як на масовому рівні, так і на рівні політичних еліт. Механізми консолідації влади і власності в руках однієї чи кількох груп на рівні країни не були сформовані. Це обумовило появу кількох регіонально-галузевих фінансово-промислових „кланів”, неспроможних до сталої кооперації [3]. Але це не означає, що вони не стали впливовими гравцями української великої політики. І в масштабах країни, і на рівні регіону корпорації (і як виробничо-фінансові організації, і як групи інтересів) є активними учасниками політичного процесу, формування економічної політики. Відомо, що ресурс корпорації залежить від її позиції в національній економіці. Чим більше залежить народне господарство країни чи регіону від результатів діяльності певної корпорації, тим більше у неї можливостей впливати на політичну владу.

Олігархічні групи в Україні володіють не тільки економічними й інформаційними ресурсами, але й ресурсами соціальними. Треба визнати, що вони користуються неабиякою соціальною підтримкою. Перш за все, людей, що працюють на їх підприємствах. Це необхідно враховувати, зокрема, при проведенні реприватизації. „Боротьба” держави з власниками, які з порушенням законів і принципів соціальної справедливості приватизували підприємства, може сприйматися і як „боротьба” з працівниками цих підприємств, а відтак призвести до появи „синдрому заручника”.

Р. Нозик у праці „Анархізм, держава, утопія” (1974 р.) писав, що держава має обмежитися функціями захисту людини від грубої сили, обману і грабунку. Реприватизація ж може бути представлена як акт відновлення справедливості: влада в цьому випадку має довести, що обман і грабунок справді були.

**Розмежування українського суспільства
в процесі демократизації**

Олена Кіндратець

Відомо, що різні розподільчі ситуації оцінюються з позицій справедливості по-різному, на основі різних критеріїв. Реприватизація – це нетипова розподільча ситуація. Під час революції такі обставини виникають часто. Якщо типові розподільчі ситуації регулюються законодавством, на основі соціальних норм, то нетипові потребують вироблення нових критеріїв визначення справедливості. Чинне в Україні право не охоплює всього розмаїття розподільчих ситуацій. Визначити в таких умовах, чи є конкретні дії справедливими, дуже важко, але важливо.

Рішення про реприватизацію частини підприємств має отримати не тільки правову оцінку, але й політичну. Треба передбачати наслідки не тільки економічні, а й соціальні. Перерозподіл завжди приводить до загострення соціальних конфліктів. Дж. Ролз у своїй теорії справедливості виправдовує політику перерозподілу. Однак, на його думку, перерозподіл має сприйматись свідомо, добровільно, на основі суспільної згоди.

У XX столітті з'явилося нове розуміння справедливості. Цей підхід базується на принципах: визнання заслуг; виконання угод; незавдання шкоди; невтручання; захист; поліпшення можливостей тощо [4]. Чіткі критерії справедливості мають сприяти зменшенню розшарування суспільства.

Міра розшарування залежить не лише від порушення принципів справедливості, застосування подвійних стандартів, але, переважно, і від особливостей становлення демократії. Від характеру режиму залежить, чи дотримуються принципи справедливості в суспільстві. Коли йдеться про особливості демократії, то слід враховувати те, як формувалась демократія – еволюційно чи революційно, в результаті домовленостей, чи внаслідок нав'язування іншими державами. Існує думка, що розшарування суспільства значніша в країнах, де перехід до демократії відбувався революційно, а не еволюційно. Аби підтвердити чи заперечити це твердження, треба порівняти форму демократичного транзиту та рівень розколу суспільства в різних країнах. Зрозуміти специфіку становлення демократії того чи іншого виду та її вплив на стабільність, стан суспільства можна буде тільки у порівнянні її з режимами в інших країнах. Останнім часом порівняльна політологія набула широкого визнання.

Однією із субдисциплін порівняльної політології А. Мельвіль називає транзитологію. Правда, вчений відзначає, що в теоретико-методологічному арсеналі сучасної політичної компаративістики не існує розгорнутої системи критеріїв, на яку б могла спиратися типологія сучасних режимних змін. А. Мельвіль вважає, що в основу такої системи мають бути покладені багатомірні параметри. Особливої уваги, на його думку, заслуговують такі виміри: особливості зовнішнього середовища як фактора, що сприяє або перешкоджає внутрішнім трансформаціям;

стан соціально-економічної, політичної, культурної та інших сфер у відправних точках політичної трансформації; перебіг процесів ерозії і розпаду авторитарних структур влади; принципи зміни і репродукції політичних та економічних еліт; специфіка нових політичних інститутів і шляхи їх побудови [5].

Процес становлення демократії в теперішніх провідних демократичних країнах (Велика Британія, США, Франція, Німеччина) був суттєво різним. В США демократія (при всіх її нинішніх вадах) є однією з найстабільніших. А. де Токвіль ще в ХІХ столітті захоплювався американською демократією. В 1830-х роках він спостерігав, як американці об'єднуються в громадські організації. Для Європи це було не характерно. Хоча більшість американських колоністів прибула з Великої Британії (країни класичної на той час демократії) там, однак, не спостерігалось жадання об'єднуватися. А в США демократія стала способом життя. Американці створювали різні асоціації, і їх життєвий досвід та соціальний статус жодним чином цьому не перешкоджали.

Пильну увагу А. де Токвіля привернули інтелектуальні й моральні асоціації. Це теж було особливістю Америки, адже в Європі створювались переважно виробничі асоціації. Це могло означати прагнення переселенців створити нові форми колективної свідомості. Мораль, релігія, право є, за висловом Е. Дюркгейма, тими соціальними фактами, які існують від людини незалежно, а відтак тиснуть на неї. В Новому світі люди могли самі формувати „соціальні факти”, визначати соціальні норми, правила співжиття. Вони навчались контролювати владу, виявляти довіру, йти на компроміси тощо.

Демократія в Америці формувалася природним, еволюційним чином. У Новому світі колоністи мали виживати в умовах незвичного середовища. Їх статус був однаковим, вони ревно прагнули рівності, бо до цього жили в соціально несправедливому, ієрархічному суспільстві. На думку К. Гаджієва, згуртованість перших поколінь американських колоністів була такою значною, тому що в умовах, в яких вони опинились, інтереси стабільності і життєздатності окремих громад потребували тісної співпраці усіх їх членів, а цього можна було досягнути при повному визнанні єдиного ідеалу, норм і стандартів поведінки [6].

Можливо, саме еволюційне формування демократії у Великій Британії дозволило зберегти монархію, яка і нині є легітимною формою влади, одним з інструментів збереження єдності нації. Але в цій країні, попри еволюційне формування демократії, існують проблеми, пов'язані з різними ідентифікаціями. Фрагментарність політичної культури є ознакою всіх демократій Західної Європи. Отже, немає підстав говорити, що еволюційне формування демократії унеможливило розмежування народу і появу конфліктів. Та все ж еволюційність демократизації дозволяє виробити механізми врегулювання конфліктів. Револьюційний

**Розмежування українського суспільства
в процесі демократизації**

Олена Кіндратець

шлях демократизації вважається більш небезпечним для єдності нації, бо частина людей відчуває себе переможеними: їм важко сприйняти зміни, навіть якщо це є зміни на краще. Крім того, існує дефіцит часу для вирішення проблем, які впливають на єдність, консолідацію народу.

У Франції свого часу стався революційний перехід до демократії. Українські реформатори початку 1990-х років взяли за зразок саме французьку модель республіки. Та що спільного в Україні з Францією?

Певна схожість становлення демократії у Франції і Україні справді існує (хоча демократичний транзит в Україні має схожість і з транзитом в інших країнах, наприклад, в ФРН.). Це, перш за все, стосується тривалості і складності цього процесу. Але в Україні була інша послідовність еволюційних та революційних змін.

У Франції демократизація почалася з Великої французької революції 1879 року. Ю. Хабермас вважає, що революція породила те, що в Англії створювалося протягом сотні років стабільного розвитку (незалежна преса, політичні клуби, парламентські фракції). Але ці інститути не були такими стабільними, як в Англії. Їх розвиток відбувався хвилеподібно — з припливами і відпливами.

Нині хвилеподібність, циклічність розвитку визнає багато вчених як одну із закономірностей політичного розвитку. Про таку циклічність знали ще стародавні греки. Платон пов'язував переходи від одного типу правління до іншого з тим, що вади, характерні для будь-якої форми правління, з часом стають неприйнятними, і ця форма змінюється іншою. Вадою демократії Платон вважав непередготовленість демосу до управління.

Нині можемо спостерігати хвилі в розвитку демократії у світі (на що звертав увагу і С. Хантінгтон), а також в окремих країнах. І Україна — не виняток. Процес демократизації у нас розпочався на межі 1980-х — 1990-х років, але й досі не завершився. Консолідованої демократії так і не виникло. Але з'явилося те, що сформувала „за одну ніч” французька революція — „іншодумання”, вільнодумство. Значно збільшилась кількість людей, які вже не можуть сприймати „недемократію”.

Певні ознаки революційності в Україні мав „продовжений” демократичний транзит — надзвичайна політизованість населення, формування активних масових настроїв, залучення широких кіл громадян до політичного життя, усвідомлення власних інтересів тощо.

На думку Ю. Хабермаса, поява нових інститутів громадянського суспільства в Німеччині сталася тоді, коли із середовища міщан і бюргерів виокремилась читацька публіка, зацікавлена політичними подіями. Доти, згідно з Ю. Хабермасом, не існувало ні „центру”, ні „міста”, а це означало, що нікому було протистояти впливові „дворів” — осередків спілкування аристократії. Вчені спільноти хоча й існували, але вони не були дієвими через свою таємність і статичність кадрів. (Народний рух України було створено творчою інтелігенцією, широкі маси населення України

наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років лишались осторонь боротьби за демократизацію).

В 1920-і – 1930-і роки значна частина „читацької публіки” Німеччини підтримала фашизм, сприяла утвердженню тоталітаризму. Економічна криза, бідність були факторами настільки впливовими, що визначали тоді характер розвитку Німеччини. В такі періоди народ робить вибір: рівність чи свобода. Дослідження показують, що й нині німці більше цінують рівність, а не свободу. 1933 року свободу було принесено в жертву рівності, і це призвело до утвердження фашизму.

Що краще – роз'єднаність народу при демократії чи єдність при тоталітарному режимі? І чи можна зберегти демократію та єдність в умовах, наприклад, економічної кризи?

В умовах економічної кризи демократія якщо й зберігається, то елементи авторитаризму все ж посилюються. Так було, наприклад, в США в роки Великої депресії. Тоді там значно посилилась президентська влада. Це пояснювалося тим, що ця влада мала швидко реагувати на кризові явища, приймати непопулярні, але вкрай необхідні рішення для виведення економіки з кризи.

Посилення елементів авторитаризму в умовах кризи, війни чи воєнної загрози, екологічних катастроф тощо може сприяти вирішенню суспільних проблем, об'єднанню суспільства. Але існує велика різниця між посиленням авторитарних елементів при збереженні демократичного режиму і відмовою від демократії та заміною її авторитаризмом, коли людина перетворюється на „гвинтик” суспільної „машини”, безправну і повністю залежну від влади „деталь”.

Під впливом обставин обличчя демократії може змінюватися. Якщо ці обставини й не вимагатимуть авторитаризму, то все ж можуть впливати на співвідношення в демократичному режимі власне елементів демократії та елементів авторитаризму, або ж на зміну набору засобів досягнення мети, методів управління, легітимізованих згідно з демократичними правилами і процедурами.

А. Парето в теорії циркуляції еліт пояснює причини зміни еліти „левів” на еліту „лисиць”: – „лисиці” приходять до влади тоді, коли виникає потреба в маніпулюванні, компромісах тощо. Однак настає період, коли ситуація вимагає жорсткості. І тоді настає час „левів”.

За всіх цих обставин важливо зберігати основні риси демократичного режиму: відкриті, чесні вибори, можливість зміни влади демократичним шляхом тощо. Лише при врахуванні цих факторів можна зробити висновок, чим є демократія певного типу для певного народу і в певний час – благом чи злом.

А демократія може виявитися й злом. За яких обставин? Дві з половиною тисячі років тому Аристотель говорив: демократія є злом, коли не базується на законах. Так, з часів Аристотеля багато що

**Розмежування українського суспільства
в процесі демократизації**

Олена Кіндратець

змінлося, але й нині охлократія – влада натовпу – є злом. Некерований бунт можна порівняти хіба що з проявами страшної природної стихії.

Та не обов'язково масові виступи стають проявами охлократії. Вони можуть спрямовуватися й на захист основних прав громадян. Дж. Локк ще в XVII столітті базовими правами назвав право на життя, власність і свободу. Демократія має гарантувати ці базові цінності та похідні від них – економічні і соціальні права. Якщо за демократії ці права порушуються, то демократія не є благом.

Масові акції протесту в Києві і Бішкеку 2004 року та в Андижані 2005 року мали різний характер. Виступи в Киргизстані носили ознаки бунту. В Андижані бунт спровокував застосування сили, що призвело до численних жертв серед цивільного населення.

В розгул охлократії ніхто не може гарантувати безпеку людини, її життя. Такі прояви демократії свідчать про невідповідність народу (або значної його частини) до життя за демократичними правилами. Охлократія створює умови для громадянської війни. А такі війни найстрашніші з усіх можливих.

Для формування демократії, яка в умовах політичного плюралізму об'єднує націю, потрібен час. Демократія не виникає раптово. Цей процес включає формування певної політичної культури. Ю. Красін пише, що в надрах промислово розвинених країн складаються цілі пласти відносин, що створюють фундамент для колективістських зв'язків вищого порядку – інфраструктури суспільного регулювання економіки, механізму перерозподілу національного доходу, ефективної системи соціального забезпечення, громадських фондів, участі трудящих в управлінні [7]. Це є і основою сучасної демократії в розвинених країнах.

В Україні тільки розпочалося формування фундаменту для „колективістських зв'язків вищого порядку”. Але для того, щоб вони зміцнилися, необхідно подолати розмежування суспільства. Одним із способів такого подолання, на думку А. Лейпхарта, є со-суспільна демократія.

Але, попри те, що ця теорія набуває особливої актуальності, чи може со-суспільна демократія в наших умовах нейтралізувати „розколи” в суспільстві, сприяти переходу до консолідованої демократії? І чи готова Україна до такої демократії?

Опозиція, вже після другого туру виборів Президента, демонструвала готовність до розподілу влади з переможцями, а, отже, до со-суспільної демократії. Після виборів підтримка низки важливих для влади законопроектів тими, хто називає себе опозицією, була, до речі, свідченням такої готовності. Та політична еліта не побажала ділити владу з „новою опозицією”. Можливо, все було б інакше, якби „нова опозиція” – колишня влада – не порушувала правил демократичної гри в ході президентських виборів.

Та з опозицією, навіть без надання їй певних владних повноважень, можна плідно працювати. На думку неоплюралістів (Ч. Ліндблома, Р. Даля та інших), держава має не придушувати різні центри впливу, а керувати ними. Сталість влади неоплюралісти пов'язують зі збалансуванням в ній сегментації, розподілу, секторизації і дисперсії. Збалансовування владних воель – безперервний процес. Держава зміцнюється політичним плюралізмом [8].

В Україні со-суспільна демократія, як її уявляє А. Лейпхарт, неможлива. Чому? Щоб відповісти на це запитання, слід звернутися до теорії со-суспільної демократії.

Со-суспільній демократії притаманні чотири характерні риси. Перша: здійснення влади „великою коаліцією” політичних лідерів усіх значних сегментів багатоманітного суспільства. Це може фігурувати в різних формах (кабінет великої коаліції в парламентській системі, комітет з важливими дорадчими функціями або велика коаліція президента з іншими важливими посадовими особами в президентській системі). Політичні лідери всіх значних сегментів складного суспільства співпрацюють в управлінні державою в межах великої коаліції. Це відрізняється від того типу демократії, коли лідери поділені на уряд і впливову опозицію (як, наприклад, у Великій Британії).

А. Лейпхарт пропонує створювати великі коаліції для подолання внутрішньополітичної кризи або для досягнення миру. Такі коаліції створювалися у Великій Британії і Швеції під час Другої світової війни. В критичні періоди політична опозиція може завдавати шкоди суспільству. Якщо суспільство складне, то вже це є „кризою”. Відтак стає необхідним створення довготривалої великої коаліції.

Хоча цілком слушними є зауваження, що створити велику коаліцію мало, аби досягти згоди. Необхідно, щоб її учасники були готовими до компромісу. Консенсус можливий і без інституціоналізації співробітництва, хоча перспектива участі в уряді і сприяє формуванню поміркованих поглядів. Політичні сили, які мають можливість розділити владу, посідають центристські позиції – вони більш відповідальні. Отже, покликання великої коаліції – зменшити ізольованість опозиції і суперництво між нею та урядом.

Другою ознакою со-суспільної демократії є взаємне вето. А. Лейпхарт називає це правлінням меншості методом заперечення. Та, на його думку, сегменти не будуть бездумно користуватися цим правом, бо це може завести країну в глухий кут. Але, володіючи цим правом, меншість має можливість почуватися впевнено.

Третя риса со-суспільної демократії – пропорційність. Це головний принцип політичного представництва, призначення на посади в державній службі, розподілу суспільних фондів. Всі значні сегменти суспільства мають бути представлені в цих органах пропорційно. Процедурно досягти

**Розмежування українського суспільства
в процесі демократизації**

Олена Кіндратець

цього можна завдяки пропорційній виборчій системі.

Але: І. Шапіро вважає, що не завжди пропорційне представництво, яке може зробити репрезентативнішими результати виборів (оскільки виборцю надається більший набір партій), забезпечує більше представництво уряду. Приклад – непропорційно великий вплив на урядову політику нечисельних екстремістських партій Ізраїлю [9]. І. Шапіро не вважає, що коли всі групи будуть відповідно представлені, то вони матимуть змогу шляхом переговорів прийняти рішення, яке б усіх влаштувало.

Висока міра автономності кожного сегмента у вирішенні своїх внутрішніх справ – четверта ознака со-суспільної демократії. На думку І. Шапіро, со-суспільна демократія не забезпечує життєздатної бази для демократії, хоча може сприяти припиненню етнічної війни [10].

Со-суспільна демократія вирішує далеко не всі проблеми „розколотої” суспільства. Представництво у владі великих сегментів не означає, що вони обов’язково домовляться про взаємоприйнятний варіант вирішення суспільних проблем. Со-суспільна демократія може призвести до „розколотої” влади, що поглибить проблеми „розколотої суспільства”. Пропорційна система виборів не унеможлиблює створення „технічних” партій, а це стає на заваді ефективному політичному структуруванню. Тому со-суспільну демократію не можна вважати ідеальною. Вона, як і інші моделі демократії, має свої і переваги, і вади.

Створення „великої коаліції” політичних лідерів усіх значних сегментів в Україні нині малоімовірно – хоча б тому, що незабаром відбудуться парламентські вибори. А будь-які вибори в наших умовах фактор більш роз’єднуючий, ніж об’єднуючий. Причина: політика і бізнес в Україні тісно переплетені, тому вибори – більше боротьба бізнесових структур за право впливати на політику задля забезпечення для себе сприятливих умов, а не боротьба ідеологій.

Формування со-суспільної демократії можливе за умови відповідальності за майбутнє держави не лише влади, а й опозиції. І влада, і опозиція мають усвідомлювати, якої шкоди може завдати суспільству їх жорстке протистояння. Та нині в Україні опозиція не є чітко окресленою групою з чітко визначеною позицією.

В нинішній українських умовах небезпечно і право вето. Справа в тім, що тривалий час політична гра велась не за правилами. Не можна очікувати, що після надання опозиції права вето політика відразу здійснюватиметься за демократичними правилами, що меншість не використає це своє право для провокування політичної кризи.

Нині в Україні зазвичай діють корупційні правила. І вони виникли не раптом, вони формувалися не один рік. На жаль, і досі корупція є фактором, який значно впливає на політичні процеси. Викорінити корупцію дуже важко, оскільки вона проникла у всі сфери життя.

Єдина ознака со-суспільної демократії, яку вже можна помітити в Україні, – пропорційність політичного представництва. Так, цій системі виборів притаманні суттєві вади, але вона має й певні переваги. Основна з них – формування відповідального парламенту і відповідального уряду.

Теорія со-суспільної демократії є нормативістською. Нормативістський підхід до демократії означає визначення належного, правильного, бажаного. Так, ідеали демократії дуже привабливі для українців. Однак на практиці вони не зовсім „стикуються” з реальністю. Демократія, як не прикро, не завжди забезпечує стабільність і єдність суспільства.

Є. Бистрицький у праці „Політологія посткомунізму” пише, що для сучасних форм демократичного устрою найважливішою проблемою є проблема суспільної згоди, громадянського консенсусу. Це, водночас, є проблемою легітимації влади – вільного визнання більшістю громадян свого „керівництва” на підставі згоди [11].

Українське суспільство нині роз’єднане. І це серйозна перешкода на шляху до консенсусної демократії і суспільства сталого розвитку.

Українські вчені мають запропонувати науково обґрунтовані шляхи подолання розколу нації, взяти участь у виробленні програми, яка сприятиме досягненню консенсусу.

Література:

1. **Пастухов В. Б.** Украина – не с Россией // Полис. – 2005. – № 1. – С. 30.
2. **Кафарський В.** Україна – ЄС: нові перспективи націотворення // Політичний менеджмент. – 2005. – №3. – С. 8.
3. **Гельман В. Я.** Уроки українського // Полис. – 2005. – №1. – С. 37.
4. Див. **Корфорт М.** Открытая философия и открытое общество. – М., 1977. – С. 309.
5. Див. **Мельвиль А. Ю.** О траектории посткоммунистических трансформаций // Полис. – 2004. – №2.
6. **Гаджиев К. С.** США: эволюция буржуазного сознания. – М.: Мысль, 1981. – С. 22.
7. **Красин Ю. А.** Долгий путь к демократии и гражданскому обществу // Полис. – 1992. – № 5 - 6.- С. 101.
8. Див. **Севортьян Р.** Государство как универсальный феномен и аналитическая конструкция // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 11. – С. 60 - 61.
9. **Шапиро И.** Переосмысливая теорию демократии // Полис. – 2001. – № 4.- С. 30.
10. Там само. – С. 31.
11. Див. **Бистрицький Є.** Політологія посткомунізму. — Київ., 1995.